

- ¹ Крис Х. И. Раскопки раннетаврского поселения в Инкермане // КСИИМК.— 1955.— Вып. 58.— С. 39.— Рис. 9, 3.
² Крис Х. И. Кизил-кобинская культура и тавры // САИ.— 1981.— Вып. ДІ.— 7.— С. 12.
³ Лесков А. М. Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры.— К., 1965.— С. 93.
⁴ Колотухин В. А. Обследование памятников предскифского и раннескифского времени в Крыму // СА.— 1982.— № 1.— С. 111.— Рис. 7, 28;— С. 113.— Рис. 9, 15, 16.

Одержано 21.11.86.

НОВЕ СВДОЦТВО ПРО РИМСЬКІ ВІЙСЬКА У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ

В. М. Зубар

Вивчення питань, пов'язаних з римською військовою присутністю в античних містах Північного Причорномор'я, розпочате ще М. І. Ростовцевим у 1900-х роках, продовжується і сьогодні. Проте, якщо М. І. Ростовцев та інші дослідники спиралися головним чином на нові епіграфічні пам'ятки, то зараз таких знахідок небагато. Тому на порядок денний стає питання про ретельну і поглиблену ревізію наявних пам'яток з урахуванням останніх досягнень світової історіографії щодо воєнної історії Римської імперії. Виходячи з цього, запропонована стаття присвячена новій інтерпретації одного фрагментованого латинського напису з Херсонеса, на основі якого робиться спроба розглянути питання про присутність римських військ у Херсонесі у першій третині II ст.

У 1905 р. на ділянці некрополя біля Карантинної бухти було знайдено нижню частину вапнякового стовпа з недбало вирізьбленим латинським написом, вперше опублікованим М. І. Ростовцевим, а пізніше перевиданим Е. І. Соломоном¹, яка запропонувала своє читання (рис. 1). Дослідниця вважала, що останні чотири рядки напису повинні бути відновлені як...le [g(ionis)] / I Ital(icae) ET / CL Herc(ul?) / posuit². Г. Альфельд не погодився з цим і запропонував читати цей напис таким чином: vex(illatio) (?) L[eg(ionum)] / I Ital(icae) et / П Herc(uliae) posuit³. Проте ні Е. І. Соломонік, ні Г. Альфельд не звернули увагу, що у передостанньому рядку літери Т і Е подані у лігатурі, що добре видно не тільки на самому камені, але і на фото, вміщеному у книзі Е. І. Соломонік⁴. До того ж на початку цього рядка чітко читається вузька літера С, на що також не зважив Г. Альфельд у своєму відновленні тексту⁵, а далі йдуть — лакуна і літера Н. Крім цього, якщо врахувати, що напис безперечно присвятний, то дивним видається згадка імені божества не на початку напису, як це звичайно мало місце, а наприкінці передостаннього рядка, безпосередньо перед posuit. Виходячи з усього сказаного, ні те, ні друге відновлення тексту цієї пам'ятки не може вважатися сьогодні достатньою мірою аргументованим.

Якщо виходити з безперечного факту, що у передостанньому рядку читаються літери С, лакуна, Н, Т, і Е в лігатурі, а далі R, то можна припустити інше відновлення рядка, а саме — C[O]N(ova) TER(tia). Таким чином, у верхній

Рис. 1. Нижня частина стовпа з латинським написом.

частині (що не збереглася) стояла з написом стояло ім'я божества, дедиканта, а в останніх рядках назва І Італійського легіону, а також якоїсь Третьої когорти римських допоміжних військ, причому II номер подано не цифрою, а прописом. Аналогічні випадки, хоча і зустрічаються не дуже часто, відомі на території Італії і провінцій у латинських написах I—III ст., де згадуються військовослужбовці римських допоміжних підрозділів⁶. Це, мабуть, пояснюється бажанням різьбяр, який не завжди був професійним майстром, повністю заповнити відповідний рядок напису. Виходячи з того, що розвіт стоїть в однині, можна припустити, що ця присвяту було встановлено якоюсь посадовою особою, яка в Херсонесі стояла на чолі вежильців. Виходячи з розглядуваного напису, ця вежильця складатиметься з військовослужбовців І Італійського легіону і Третьої когорти.

Якщо звернутися до того, що відомо про з'єднання римських військ на території Мезії, а потім Нижньої Мезії, із складу яких з середини I ст. виділялися військові контингенти для участі у бойових діях і захисту античних міст Північного Причорномор'я, то у третьому рядку херсонеського напису слід бачити лише Cohors III Gallorum. Ця когорта за часів правління імператора Клавдія дислокувалася на Рейні, а у 74 чи 75 рр. II було передислоковано у Мезію⁷. Після поділу Мезії у 86 р. на дві провінції III Гальська когорта розміщувалася на території Нижньої Мезії⁸, причому є підстави припустити, що вона перебувала в оперативному підпорядкуванні командуванню І Італійського легіону⁹. Вірогідно, ця когорта брала участь у Дакійських війнах Траяна, а після реорганізації охорони кордонів провінції, проведеної Адріаном у 118—120 рр., II було переведено до Нижньої Дакії, де вона вперше зафіксована військовим дипломом 22.03.129 р.¹⁰. Якщо цей висновок вірний, то не виключено, що передостанній рядок херсонеського напису може бути відновлено, як C[oh]n[is] Ter[tia] G[allorum].

Складнішим є питання про датування цього напису. І Італійський легіон дислокувався на території Мезії з 67 р. I до пізньоантичного періоду¹¹, а третя Гальська когорта з 74/75 рр. до рубежу 20—30-х років II ст. Саме цим часом і слід датувати розглядуваний напис. Однак, беручи до уваги нове датування вівтаря з присвятою Юпітеру від імені М. Гемінія Фортіса, знайденого на території Харакса¹², та деякі інші дані, це датування можна уточнити.

Як відомо, після короткого перебування на мисі Ай-Тодор морської піхоти з кораблів Равенської ескадри у 60-х роках I ст.¹³, у зв'язку з загостренням обстановки на Дунаї і громадянськими війнами, римські війська було виведено з Таврики¹⁴. Зараз не можна точно сказати, коли знову Харакс був зайнятий римською залогою, ймовірно це сталося не раніше закінчення Дакійських війн Траяна, про що свідчить присвята від імені М. Гемінія Фортіса, бенефіціарія Уммідія Квадрата, який обіймав цю посаду між 118/119 і 120/121 рр.¹⁵. Отже, присвяту із згадкою І Італійського легіону і III Гальської когорти слід датувати кінцем 20 — початком 30-х рр. II ст.

Говорячи про присутність римських військ у Херсонесі в цей час, слід звернути увагу на надгробок Марка Антонія Валента, солдата II Луцензієвої когорти, знайдений під час дослідження некрополя у 1907 р. (рис. 2)¹⁶. Виходячи з того, що цей підрозділ у II ст. входив до складу римських військ, що дислокувалися на території Нижньої Мезії, він традиційно датувався II ст. і пов'язувався з присутністю у Херсонесі в цей час солдатів І Італійського легіону¹⁷. Проте нещодавно В. Велков опублікував чотири латинські написи з Кабіле, в яких згадується префект і солдати II Луцензієвої когорти¹⁸. Проаналізувавши ці епіграфічні пам'ятки, він дійшов висновку, що у першій половині 30-х рр. II ст. II Луцензієву когорту було передислоковано на територію Фракії, де її основним табором став Кабіле¹⁹. Близько 193 р. II знов було переведено, але на цей раз у кастиль Германія (сучасна Саперрава Баня), де вона знаходилася протягом першої половини III ст.²⁰. Враховуючи ці дані, пересування підрозділу можуть бути реконструйовані таким чином.

II Луцензієву когорту було сформовано у I ст. на території Іспанії і вона одержала свою назву від імені племені

Рис. 2. Надгробок Марка Антонія Валента, солдата II Луцензієвої когорти з Херсонеса.

луцензів. За часів правління Веспасіана II було переведено на територію Нижньої Мезії, де вона перебувала в оперативному підпорядкуванні командування I Італійського легіону²¹. В першій половині 30-х рр. II ст. її було передислоковано на територію провінції Фракія, де II Луцензієва когорта знаходилася аж до III ст.²² З епіграфічних пам'яток відомі два префекта цього підрозділу: Публій Гавін Бальб і Клавдій Луп, останній очолював когورتу десь близько 136 р.²³

Таким чином надгробок Марка Антонія Валента з Херсонеса датується часом до 136 р., коли поза всяким сумнівом II Луцензієва когорта вже знаходилася у Фракії і її було виведено з під оперативного командування провінції Нижня Мезія. Причому цікаво, що шрифти херсонеського надгробка і одного з латинських написів з Кабіле часу правління імператора Адріана дуже схожі²⁴, що можна розглядати як додатковий аргумент на користь датування епітафії солдата II Луцензієвої когорти з Херсонеса саме першою половиною II ст.

У зв'язку із сказаним, слід звернути увагу на думку Е. І. Соломоник, яка вважала за можливе датувати надгробок солдата I Італійського легіону Волузія ранішим часом, ніж більшість аналогічних пам'яток з Херсонеса²⁵. Якщо це так, то поряд з розглянутими написами ця пам'ятка також може посередньо свідчити про присутність римських військ в Херсонесі на рубежі 20—30-х рр. II ст.

Присутність римських військ у Херсонесі в цей час пояснюється в першу чергу тим, що після переможного закінчення Дакійських війн Траяна і організації провінції Дакія обстановка на Дунаї стабілізувалася, а це в свою чергу дозволило почати цілеспрямовану політику укріплення військово-політичного панування імперії не тільки в Подунав'ї, а й у Північному Причорномор'ї²⁶. Саме це дозволило Адріану, який відмовився від агресивної політики своїх попередників, після закінчення Парфянської війни (114—117 рр.) і утворення нової провінції Нижня Дакія (118 р.) здійснити ряд заходів не тільки по зміцненню нових кордонів, але і збройних сил на Дунайському лімесі імперії²⁷. Мабуть з цими заходами Адріана й слід пов'язувати передислокацію Третьої Гальської когорти з Нижньої Мезії до Нижньої Дакії.

Сприятлива обстановка, яка склалася на цей час у Подунав'ї, дала можливість римській адміністрації розмістити свої війська і в таких значно віддалених місцях як Харакс. У цьому відношенні показово, що лише після закінчення Парфянської війни за часів намісництва в Нижній Мезії Квінта Росція Помпея Фалькона (116/117 рр.)²⁸ за епіграфічними пам'ятками римська залага фіксується в Тірі²⁹. Між Дакійськими і Парфянськими війнами (106—114 рр.) римські допоміжні війська з'являються в Ольвії, про що можна говорити на підставі нової інтерпретації одного ольвійського напису і початку масового припливу в місто римської монети, яка головним чином йшла на платню солдатам³⁰. І, нарешті, можливо сліди перебування римських військово-службовців у Північно-Західному Криму зафіксовані при дослідженні святилища на Сакському Пересилі³¹. Все це дозволяє говорити не тільки про цілеспрямовані дії римської адміністрації в Північно-Західному, але і в Північному Причорномор'ї. Аналогічна практика створення опорних пунктів мала місце трохи раніше і на Кавказі, де на узбережжі розміщувалися римські військові заклади, які здійснювали охорону морських комунікацій та спостереження за васальними царями³². Всі ці заходи, очевидно, слід розглядати в руслі глобальної римської політики, де після Траяна все виразніше простежується тенденція до переходу від воєнної експансії не тільки до стратегічної оборони кордонів, але й підступів до них³³.

Не міг лишитися осторонь цього процесу і Херсонес, який знаходився у стратегічно важливому районі Північного Причорномор'я. Враховуючи нове датування вітара з присвятою від імені М. Гемінія Фортиса, а також виходячи з запропонованої інтерпретації розглядуваного латинського напису і інших пам'яток, можна говорити про те, що наприкінці 20-х років у Херсонесі знаходилася вексиліяція, яка складалася з солдатів I Італійського легіону і III Гальської когорти³⁴. Ймовірно на цю вексиліяцію були покладені не тільки функції захисту міста, але й нагляд за варварським населенням, яке мешкало в його околицях. Такий напрямок у римській політиці добре узгоджується з активізацією військових дій васальних Риму боспорських царів проти варварського населення Таврики, про що свідчать два боспорські написи часів правління Савромата I (93/94—123/124 рр.) і Котиса II (123/124—132 рр.), де йдеться про перемоги над скіфами³⁵.

Зараз важко сказати, як довго знаходилися цього разу римські війська в Херсонесі. Проте, якщо виходити з тексту декрета 30-х років II ст. де згадується про загрозу варварського вторгнення, внутрішнє безладдя і найманців³⁶, то можна зробити висновок, що на той час римської залаги в місті вже не було. У зв'язку з цим, слід згадати повідомлення Флегонта Траллійського про те, що імператор підпорядкував Херсонес боспорському царю Котису II³⁷. Це, вірогідно, можна розглядати як розпорядження римської адміністрації відносно протектората сильнішого у воєнному відношенні Боспору над херсонеською громадянською общиною. Очевидно, після виводу римської вексиліяції десь на рубежі 20—30-х років II ст. імператор поклав на царів Боспору захист міста від варварів, причому це не призвело до інтеграції Херсонеса до складу царства, а, мабуть, накладало на громадянську общину лише обов'язок сплати форосу і, можливо, в періоди відсутності загрози самому Херсонесу надсилання допоміжних загонів на Боспор³⁸. Надалі, за часів правління наступного боспорського царя Реметалка (131/132—153/154 рр.) Херсонес знову шукав допомоги у боспорських правителів, про що свідчить почесний напис на честь Арістона³⁹. Одне посольство, у складі якого був цей державний діяч, вело переговори з боспорським царем відносно військового загону, який, вірогідно, повинен був допомагати херсонеситам у боротьбі з варварами⁴⁰. Не виключено, що, як і раніше, такі дії херсонеської громадянської общини були обумовлені розпорядженням римської воєнної адміністрації, яка на той час не мала змоги надати місту прямої військової допомоги.

Отже, якщо запропонована інтерпретація розглянутого латинського напису вірогідна, то вона може бути віднесена до рубежу 20—30-х років II ст. Ця епіграфічна пам'ятка розкриває нову, досі ще не відому сторінку римсько-херсонеських взаємозв'язків у першій третині II ст. і доповнює дані про римську політику по відношенню до античних міст Північного Причорномор'я за часів правління Адріана.

Примітки

¹ *Ростовцев М. И.* Новые латинские надписи из Херсонеса // ИАК.— 1907.— Вып. 23.— № 4.— С. 19; *IOSPE*, 1², № 572; *Соломоник Э. И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— С. 232—234, № 190.

² *Соломоник Э. И.* Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— С. 41, 42, № 12.

³ *Alföldy G.* Рец. на кн.: *Соломоник Э. И.* Латинские эпиграфические памятники Херсонеса Таврического.— М., 1983 // *Глопон.*— 1984.— С. 785;

⁴ На це люб'язно звернув нашу увагу Ю. Г. Виноградов.

⁵ Пор.: *Виноградов Ю. Г.* Рец. на кн.: *Соломоник Э. И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1964. // *ВДИ.*— 1975.— № 1.— С. 175.

⁶ *CIL*, II, 4251; III, 4844; 11509; 4846; 4847; 10033; XIII, 17; *IDR* — 1977.— Vol. II.— P. 70, № 107; P. 113, № 205; *Collingwood R. G., Wright R. P.* The Roman Inscriptions of Britain.— Oxford, 1965.— № 201; *Holder P. A.* Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan.— London, 1980.— P. 285, № 641; P. 299, № 1872.

⁷ *Holder P. A.* Op. cit.— P. 185.

⁸ *Miković M.* Die Auxiliareinheiten in Mönsien unter den Flaviern // *Epigraphische Studien.*— 1968.— Bd. 5.— S. 177—183; *Aricescu A.* Armata in Dobrogea Romana.— Bucuresti, 1977.— P. 67, 68; *Holder P. A.* Op. cit.— P. 189—190.

⁹ *Benes J.* Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia.— Praha, 1978.— S. 33, № 87/50; *Sarnowski T.* Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Polnocnym wybrzeżu morza Czarnego.— Warszawa, 1988.— S. 178.— Tabl. I.

¹⁰ *Holder P. A.* Op. cit.— P. 194; *Roxan M. M.* Roman Military Diplomas 1954—1977.— London, 1978.— P. 64, 65, № 39; *Vladescu C. M.* Armata Romana in Dacia Inferior.— Bucuresti, 1983.— P. 38.

¹¹ *Aricescu A.* Op. cit.— P. 41—44; *Zahariade M.* Moesia Secunda, Scythia si Notitia Dignitatum.— Bucuresti, 1988.— P. 55—58.

¹² *Зубар В. М.* Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // *Археологія.*— 1990.— № 2.— С. 112, 113.

¹³ *Зубар В. М.* Про похід Плавтія Сільвана в Крим // *Археологія.*— 1988.— Вып. 63.— С. 19—27.

¹⁴ Деякі дослідники вважають, що римські війська знаходилися у Херсонесі і Хараксі і в 80-х роках I ст. Проте на користь такого висновку є лише побічні докази (Див. напр.: *Кадеєв В. И.* Херсонес Таврический в первых веках н. э.— Харьков, 1981.— С. 21—24). До повної публікації матеріалів з розкопок Харакса, які провадилися К. К. Орловим, і появи інших незаперечних даних говорити про це ствердно не можна.

¹⁵ *Eck W.* Jahres- und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139 // *Chiron* — 1983.— Bd. 3.— S. 150—155; *Thomasson B. E.* Laterculi praesidum.— Göteborg, 1984.— Vol. I.— P. 132.— № 74; Пор.: 1990.— Vol. III.— P. 32.

¹⁶ *IOSPE*, 1², № 555; *Ростовцев М. И.* Новые латинские надписи с Юга России // ИАК.— 1908.— Вып. 27.— С. 68 та наст.; *Соломоник Э. И.* Латинские надписи...— С. 47, 48, № 19.

¹⁷ Див.: *Кадеєв В. И.* Херсонес Таврический...— С. 27; *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический и Римская империя (сер. I в. до н. э.— вторая пол. V в.).— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— К., 1991.— С. 14 та ін.

¹⁸ *Велков В.* Военный лагерь Кабиле (по эпиграфски данни) // *Поселен живот в Тракия.*— Ямбол, 1982.— С. 116—124; *Velkov V.* Romisches Militärwesen in der Provinz Thracien // *Thracia.*— 1989.— № 9.— S. 5—11; *Велков В. В.* Надписи от Кабиле // *Кабиле.*— София, 1991.— Т. II.— С. 12—15; №№ 4, 5.— С. 23, 24; №№ 18, 19.

¹⁹ *Велков В.* Надписи...— С. 13, 15.

²⁰ *Иванов Т.* Към въпроса за лагеруването на coh. II Lucensium в град Германия // *Археологія.*— 1964.— Кн. I.— С. 20 та наст.

²¹ *CIL*, XVI, 22, 50, 58; *Benes J.* Op. cit.— S. 43.

²² *CIL*, III, 12337.

²³ *Велков В.* Надписи...— С. 13.

²⁴ *Велков В.* Надписи...— С. 33, обр. 4.

²⁵ *IOSPE*, 1², № 548; *Соломоник Э. И.* Латинские надписи...— С. 45.

²⁶ *Cataniciu I. B.* Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia.— Oxford, 1981.— P. 11—18; *Strobel K.* Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaumaumes in der Hohen Kaiserzeit.— Bonn, 1984.— S. 202—219; *Sarnowski T.* Op. cit.— S. 64—68.

²⁷ SHA. *Hadri.*, XXI; *Syme R. Hadrian in Moesia* // *Syme R. Danubian Paper.*— Bucharest, 1971.— P. 205—207; *Cataniciu I. B.* *Op. cit.*— P. 21—41; *Sarnowski T.* *Op. cit.*— S. 64.

²⁸ *Eck W.* *Op. cit.*— S. 148; *Thomasson B. E.* *Op. cit.*— Vol. I.— P. 132, № 73.

²⁹ *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Древний город Тира.— К., 1985.— С. 98; *Сон Н. А.* Новая латинская надпись из Тира // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 65.

³⁰ *IOSPE, I²*, № 687; *Виноградов Ю. Г.* Ольяия и Траян // *Восточная Европа в древности и средневековье.*— Тез. докл.— М., 1990.— С. 29—31.

³¹ *Ланцов С. Б.* Позднеантичное святилище на Сакской пересыпи // Тез. докл. Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры».— Симферополь, 1988.— Ч. 3.— С. 249, 250.

³² *Ростовцев М. И.* Новые латинские надписи с Юга России // ИАК.— 1909.— Вып. 33.— С. 9, 10; *Браунд Д.* Римское присутствие в Колхиде и Иберии // ВДИ.— 1991.— № 4.— С. 35, 42, 48.

³³ *Luttwak Ed. N.* *The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A. D. to the Third.*— Baltimore and London, 1976.— P. 55.

³⁴ Про вексиліяції часів правління Траяна та Адріана докладніше див.: *Saxer R.* *Untersuchungen zu den Vexillationen der römischen Kaiserheers von Augustus bis Diokletian* // *Epiigraphische Studien.*— 1967.— 1.— S. 25—29.

³⁵ *Корпус боспорских надписей.*— М.— Л., 1965.— №№ 32, 33.

³⁶ *Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г.* Новые надписи из Херсонеса Таврического // ВДИ.— 1970.— № 3.— С. 128—134; *Кадеев В. И.* Указ. соч.— С. 26, прим. 14.

³⁷ *Fl. Trall. Ol.*, XV // *Steph. Byz.*, s. v. *Востороо* — *Const. Porph. de them.*, II, 12.

³⁸ Пор.: *ISM.*— 1980.— Vol. I.— № 15. 16/17.

³⁹ *IOSPE, I²*, № 423.

⁴⁰ Пор.: *Arr. Actes c. Alanos.* 3, 18. В даному випадку ми приймаємо інтерпретацію цього напису, яку нещодавно запропонував Ю. Г. Виноградов. Див.: *Виноградов Ю. Г.* *Полемон, Херсонес и Рим* // ВДИ.— 1992.— № 3.— С. 130—139.